

PETER ZAJAC

Tatarka és a vita Közép-Európáról

Dominik Tatarka nem volt közvetlen résztvevője a nyolcvanas évek nagy közép-európai vitájának, amelyet Milan Kundera kezdeményezett, és amelyhez Konrád György, Adam Michnik, Claudio Magris vagy az általánosság síkján Timothy G. Ash is csatlakozott. Különböző prózai szövegeiben, leveleiben, naplójában és esszéiben szét-szórt gondolatai mégis közvetlenül érintik ennek a vitának lényegi kérdéseit. Dominik Tatarka ugyanis a közép-európai értelmiségnek ahhoz a nemzedékéhez tartozott, amely megélte a második világháború katasztrófáját, hitt a szocializmus társadalmi igazságosságában, tudva, hogy a „jóvággyás démona” a totalitárius társadalmakban csakis a „rabszolgaságba” taszíthatja „a lelket”. Önérzetesen szabadságpárti, mélységesen hazafias, ugyanakkor emberséges férfi volt; az agapé, a szeretet élő bölcséletét valóra váltani kívánó ember. Ebben a roppant fontosnak tartott mozzanatban, a „szabad egyének társadalmának” kérdésében tisztábban látott sok más közép-európai liberális értelmiségi társánál, akik nem tudták olyan árnyaltan megkülönböztetni a nemzetit és a nacionalistát, mint ő. Már az ötvenes évek elején nacionalizmussal vádolták, még-hozzá éppen azok, akik aztán negyven esztendő múltán seregestül vedlettek nacionalistákká. Egyértelműen tudatosította a szlovák művelődés multikulturális jellegét. Maga így szól erről: „Alighanem a szláv Kárpátok erőszak és szeretet formálta lengyel-magyar-mongol-vlach keverékű protoplazmájából származom... Az én szlovák-mongol-

vlach* lelkem kedveli a más érzésű lényekkel való találkozásokat, hadd ismerje meg, milyen is valójában, s hogy van-e elegendő ereje, no nem az erőszakra és a vakon-cselekvésre, hanem a gyöngédségre... Engem, a szlovákokat, a Kárpátok betyárját, kedvelnek a szabad népek. Remekül tudunk együtt elüldögelni, iszogatni, beszélgetni... Ne tuszkoljatok vissza az etnikum, a náció és a tömegesség karámbája." Tatarka szellemi közép-európaiságának felismerhetőbb jele természetesen többkultúrájúsága, nem csupán a Szlovákia területén található kultúrákat képviseli, de önnön műveltségének belső tere szintén erre vall. Tatarkában, génjeiben, de abban a szellemi hagyományban is, amelynek folytatója, eleven a kárpát-medencei többkultúrájúság, a „lengyel–magyar–mongol–vlach hatások” formálta „szlovák–mongol–vlach” lélek. Tatarka mintha a szlovák kultúrára jellemző ellentétpárok, a természeti, a falusi, illetőleg az urbánus műveltség összekapcsolódásának megtestesítője volna. Jellemző továbbá műveire a modernségnek és a hagyománynak egymásba kapcsolódása, az eredeti-hazai, a mitikus meg a kultikus egybeölelése a korszerűvel, az újjal, az avantgárdal. Valamint összekapcsolódik bennük az ironia, az önironia, a groteszk gesztus a rémület, a gyöngédség és szeretet kifejeződésével. S végül az utolsó nagyon fontos ellentétpár: Szlovákia geopolitikai helyzetéé, azé a helyzetéé, amely a háború utáni országot Kelet-Európa kultúrájához kötötte, Tatarka viszont Nyugat-Európára, mindenekelőtt Franciaországra tekintett.

Tatarka néhány cseh és szlovák értelmiségi társához hasonlóan inkább az „igazságban élés” útját választotta, mintsem a politikai rendszer kiszolgálását, igaz, ezért számkivetéssel sújtották. Isten közösségről szőtt elképzelése, amelynek kidolgozásán a hatvanas évek második felétől egészen élete végéig fáradozott, úgyannyira, hogy utolsó gondolatait e tárgyról közvetlenül halála előtt, 1989-ben vetette papírra, szóval, idevonatkozó nézetei ugyanabból a magból sarjadtak, mint a közép-európai vita, amelynek lényegét T. G. Ash foglalta össze. Az antipolitikai politika” célja mindenekelőtt nem a párt és az állam reformja lett volna, hanem a polgári társadalom rekonstrukciója. Tatarka 1968-as elmékedését Isten közösségről civil, polgári alapokra építi: „Az egyetlen forma, amelyben szívesen élek, a demokrácia... Isten közössége: a szabad és becsületes polgárok társadalma.” Tatarka a maga metaforikus nyelven egy nagyon is konkrét demokratikus társadalom képét festette meg, amelyben az „információk szabadon áramolhatnak”, ahol „a többséget szabadon választják”, és ahol „az alapvető emberi jogok az ENSZ alapokmányában leírtakkal” megegyeznek. Ennek a társadalomnak a kultúrája nem az államot és ideológiáját szolgálja, hanem „szövetkezés volna, szabad társulás az emberi sors megélésének tudatbeli vagy érzéki belső parancsára...”

További motívum, amely Tatarka életművét a nyolcvanas évek közép-európai vitájával társítja: az erőszaknélküliség elve. Ide tartozik az író folyton visszatérő gondolata a közösségről mint áldozatról. *Vallomásai* utolsó oldalain erről így ír: „...a mi esetünkben valóban kis közösségről van szó, amely valamilyen küldetést vállal, amely áldozattal jár, legyen ez alkotás, írás, éneklés vagy játék, s mindennek abban van értelme, hogy bennetek és bennünk is örömet ébreszt.”

Áldozat révén megváltás: Patočka szavával szólva, „az igazságban élés”. Tatarka számára „vannak dolgok, amikért érdemes szenvedni”. Kevés az olyan értelmiségi és író, aki képes lett volna ezt az elvet ilyen következetességgel megélni, átélni, végigélni,

* Morvahoni vlachok: etnográfiai csoport, Morvaország keleti részén települt le, kultúrájában, életmódjában átmenetet alkot a cseh és a szlovák nép között. Alapjában szláv jellegű. (Szerk.)

mint ő, olyan megingathatatlanul és megvesztegethetetlenül. Bár a hatalom próbálta megtörni, egyszerre kétfelől is: megvesztegetési kísérlettel és erőszakkal, fenyegetőzéssel meg elszigeteléssel. De nem engedett sem az egyik, sem a másik kísértésnek. Őszintén szólva, e téren Tatarka mindmáig példakép maradt; most ugyanis, öt évvel 1989 után olyan mélyre kerültünk, hogy a megingathatatlanság és a türelem a szlovák értelmiségiek között ritka emberi értékévé fogyott.

Itt említendő Tatarka elképzelése a „szeretet ajándékaról”. Ebben az összefüggésben beszélt Tatarka arról az ajándékról, amelyet „elfogadtunk”, amely örökségünk lett, tájként, hazaként, szokásként meg a hagyományok révén; de az érintkezés módjában is, s ezen nem csupán technikai kommunikációt értünk, hanem inkább társulást, kapcsolatot a „másikkal”, ahogy ezt Emanuel Lévinas vagy Jan Patočka érti.

A gyöngédség és szeretet az író kulcsfogalmai a férfi és nő kapcsolatának ábrázolásakor. Tatarka ugyanis azok közé a ritka írók közé tartozik, akiknek számára a szerelem ajtájának kulcsa a partneri viszony. A szerelem maradt az egyetlen terület a számkivetett értelmiségiek számára, amelyben teljesen megélhették szabadságukat. Tatarka számára ez a szeretet és nem a szexus szabadsága volt. Számára az obszcenitás át nem léphető határ maradt, az erőszakosságot jelentette, a szexualitás pedig mechanikus műveletet. A férfi-nő kapcsolatának ilyenén felfogásától Tatarka mindig is elhatárolta magát, 1968-tól haláláig jó húsz éven át vissza-visszatérve e témához. A férfi és nő kapcsolata számára a két fél „együttléte” a szó legtágabb értelmében: erotikusan és lélekben is. A szerelem pedig kapcsolat és kultusz, aktus és szertartás. S éppen a szerelmi kapcsolatoknak ez a szertartásossága volt az, amelynek segítségével Tatarka a régi európai civilizációk archeológiai szondázásával megpróbálkozott. Saját felfogásának igazolását látta a régmúlt férfi-nő kapcsolatában, s mindezt azelőtt vetette papírra, mielőtt elképzelését az ókori európai civilizáció régészeti leletei tökéletesen igazolták volna, főleg a litván-amerikai régészasszony, Maria Gimbutas fölfedezései nyomán.

Néhány szempontból Tatarka a nyolcvanas évek közép-európai vitáját is megelőzte. Főképp a természeti környezethez és minden élőhöz bízó mélyen meghitt vonzalmában. A hatvanas években Tatarka a természet és a kultúra kapcsolatát még úgy látta, hogy bár sok bennük a közös vonás, de sok tekintetben különböznek. A hetvenes, majd a nyolcvanas években egyre inkább visszapártolt gyermekkori tapasztalataihoz, az ember és a természet eredendő összetartozásához, s ez a viszony átitatódott ösztönös sejtésekkel, tapasztalatokkal és reflexiókkal. Ezek a reflexiók azonban nem a hűvös ésszerűség útját járják, hanem hovatovább meditációvá, szemlélődéssé mélyülnek, afféle párhuzamos elmélkedéssé, amikor az értelmi és érzelmi dolgok között „asszociatív kapcsolatok láncolata” keletkezik, így Tatarka műveiben létrejön az „ész és a szív kultúrájának” összefonódása, miként Milan Hamada, művészet- és irodalomtörténész ezt találóan megállapította.

Ezzel a tágassággal Tatarka közelebb került napjaink világfelfogásához, mint a nyolcvanas évek közép-európai értelmiségije közül sokan mások. Különleges életpálya az övé. Annak a mély keresztény hagyománynak az örököse, amelyet ő maga a második világháború idején megtagadott, főképp a szlovák egyház háborús szerepe miatt. Innen eredt Tatarka vonzódása a szocializmushoz. Majd a szocializmus alapvetően antidemokratikus voltát látva jutott el az ötvenes, majd még következetesebben a hatvanas években a liberális demokráciák, a türelmesség és az erőszaknélküliség európai hagyományainak őszinte megbecsüléséhez. Végül öntudatosodásának utolsó szakaszában visz-

szatalált a kereszténységhez, nem intézményesült formájához, hanem a keresztény szeretet: vagy talán inkább ahhoz a hithez, amely túlradat a kereszténység határain, az ókori kulturális hagyományok, de a japán, a héber, sőt: a pogány örökség irányába is.

A nyolcvanas évek közép-európai vitájának van egy belső, irodalmi vonatkozása is. Ennek az évtizednek irodalma két ágra szakadt: posztmodernre és egzisztenciálisra. Tatarka e kettő közül az egzisztenciális irány követői közé tartozott.

E két út hasonlósága, de különbsége is világosan kitetszik, mihelyt a két közép-európai mércével is mérhető író, Dominik Tatarka és Milan Kundera műveit összehasonlítjuk. Nem jogosulatlanul tesszük ezt. Mindketten hasonló élettapasztalatokból kiindulva építik műveiket, mindkettőjüket közeli és mély vonzalom fűzi a francia kultúrához, mindkettejük nagy témája a szerelem. Tatarka több ízben írt Kunderáról. Kundera emigrációba indulván búcsút vett Tatarkától is, aki így írja meg találkozásukat Erika Podlipkának címzett levelében: „Képzeld csak, Milan Kundera eljött, hogy elbúcsúzzon tőlem, s vele volt rádióbemondó-nő felesége is.

Istenem, szegény száműzöttek!

Visszatérnek-e még?

Ritka szép pár, szeretetre méltón gyönyörűek.

Az asszony búcsúzáskor azzal kedveskedett, hogy szerencsét hozó ember vagyok.

Ilyesmiket mondtunk:

Az ember megőrzi jellemét, de ha nincs más egyebe, csak jelleme, kimerül, munkájában meg-megakad, s végül abbahagyja. Erősz is az elmúlást szolgálja, mondta az öreg Freud.

Minden rokonszenv ellenére – s ez, amennyire Kundera száműzetése előtti látogatásából megítélhető, kölcsönös –, a két író egymás antitézisének tetszik.

Kundera már ekkortájt, de később még inkább, fanyar idegenkedéssel fogadta az életrajzíságot, s még inkább az önéletrajzi műveket. A legnyilvánvalóbb ez a *Halhatatlan szerelmekben*, ahol Kundera személye végül is az irodalmi mű részévé válik, vagyis az irodalmi halhatatlanság *attribútumává*. Tatarka következetesen életrajzi író, az utóbbi évtizedekben önéletrajzi jellegű munkákat alkotott; naplók, levelek írója, töredékes magnófelvételek szövegközlője, a folytonos „újrakezdéseké”, ahogy ezt maga minősíti. Kundera szövegei pontos architektúrájú, zárt szövegek; Tatarkái viszont teljes egészükben nyitottak – s ezért aztán ezeknek a szövegeknek szerkesztői gondozása ropant veszélyes munka. Kundera a „halhatatlanság” írója, aki szisztematikusan fáradozik a maga halhatatlanságán, analógiákkal, más halhatatlanok személyével idéz meg; Tatarka az „örökkévalóságnak” címezi leveleit, remény nélkül, hogy még földi életében elismerik. Maga nem is törekszik az elismerésre, amely voltaképp alapja a „halhatatlanságnak”. Kundera műveit a tudatos indítás, megalkotottság és befejezés jellemzi, írójuk tudja, honnan és hová tart. Tatarka műve nyitott mű, amelyet – mint minden önéletrajzi alkotást – egy felvillanás hozott létre, az adott, jövőbe-múltba táguló pillanatot. Innen származtatható Tatarka, az író traumája, akit társadalma nemcsak saját jövőjéből felejtett ki, de még az irodalomtörténetből, a tankönyvekből is kiradírozta nevét. Mi több – Kunderától eltérően – az európai irodalom kontextusába sem kerülhetett be. Ennek következtében a két író egymástól eltérő regényfelfogást követ. Kundera regényei epikusak, s ennek az epikusságnak keretében reflexív jellegűek, míg Tatarka „regénye?” olyan írás, ahol szüntelenül átjárják egymást az átélte események és a reflexiók, a történések és a képzelet, az éber állapot és az álom, ahol a megformálásnak nincs tá-

volsága az átélt valóságtól, ahol mindennapi történések válnak rögtön témává, elemi állapotokban, s formájukat a „formáló véletlen” adja. A mai káosz-elmélet csak utólagos megokolása ennek a prózaalakzatnak...

Meglehet, hogy ezek az alapvető alkotói különbségek világlátásuk, világértelmezésük és szerelemfelfogásuk különbségeiből fakadnak. Tatarka erről az *Irka* című regényében Kunderára is célozva így ír: „A nő, aki csak erotikus vagy szexuális tárgy, sekély, korlátolt kép... áhítat nélküli jelenség”...

Az irodalomnak ez a két vonulata mára láthatóbban elkülönült, mint keletkezésük idején, a hetvenes és nyolcvanas években. Ennek a két fejlődési útnak a jelenléte egymást erősítve vagy tagadva alkotja majd a hetvenes és a nyolcvanas évek közép-európai irodalmának két ágát. Tatarka és Kundera talán éppen tiszta típusai, megtestesítői ennek a két vonulatnak, köztük számos átmeneti és kevert típust találhatunk.

Bekövetkezhet a váratlan: az Európa, illetve Közép-Európa hetvenes–nyolcvanas éveinek irodalmában jóformán ismeretlen Dominik Tatarka fokról fokra – főleg, ha műveit szlovákul is kiadják, mert kései írásai még anyanyelvén sem jelentek meg – e korszak fontos közép-európai írójává válik. Azé a koré, amely bár elmúlt, de – szellemi eszményeként – mégis folyton előttünk lebeg. S meglehet, bár most még igencsak paradoxonnak tetszik, hogy Tatarka útja Közép-Európán át vezet a szlovák olvasókhoz.

Szlovákból fordította: VARGA IMRE

JEGYZET

PETER ZAJAC, a tanulmány szerzője irodalomtörténész, esszéista, a Szlovák Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének igazgatója. *Tóth* Károly: Egy kelet-európai gondolkodó (Peter Zajac portréja) címmel informatív-töprengő jellegű írást közölt a följebbi dolgozat szerzőjéről (Irodalmi Szemle 1994. 9. 46–48.), amelyben így jellemzi többek között a szlovák esszéista-irodalomtudóst: „...ahhoz a közép-generációhoz tartozik, amelyet szlovákiai magyar viszonylatban talán a legmarkánsabban Grendel Lajos neve fémjelez...” „...Zajac irodalomtudományos munkásságának középpontjában a dinamizmus, a sokszínűség, a variabilitás és a pluralizmus fogalma áll.”

Igen tanulságos Ján Štrasser, szlovák író-szerkesztő értekezése: Kinek van szüksége ellenségre? (A szlovák értelmiség a pluralizálódás és polarizálódás között. Irodalmi Szemle, 1994. 8. 41–45.) Részben magyar értelmiségi problémákkal vág egybe a szlovák szerkesztő fejtegetése, részben Dominik Tatarka helyzetét jellemzi az elmúlt rendszerben, akkor ugyanis – Štrasser megfogalmazásában – „a szlovák Salman Rushdie szerepét például Dominik Tatarka töltötte be.” (F. I. jegyzete.)